

DE GETROKKEN EN BEREDEN EENHEDEN
VAN 's-LANDS KRIJGSMACHT
IN HET GARNIZOEN 's-HERTOGENBOSCH.

**DE GETROKKEN EN BEREDEN EENHEDEN
VAN 's-LANDS KRIJGSMACHT
IN HET GARNIZOEN 's-HERTOGENBOSCH.**

De gegevens voor dit onderzoek werden in het Stadsarchief van 's-Hertogenbosch en het Rijksarchief van Noord Brabant verzameld door:

Henk Bruggeman.

Robin van Tiel.

's-Hertogenbosch, februari 2004.

1. FOTO AAN DE VOORZIJDE VAN HET BOEKWERKJE.

DEZE FOTO IS GENOMEN VAN EEN SCHILDERIJ DAT
WERD VERVAARDIGD DOOR DE SCHILDER O. EERDMANS.

HET GEEFT WEER EEN AFDELING BEREDEN ARTILLERIE
ONDER COMMANDO VAN DE LATERE Lt. GENERAAL

Jhr. A. G. SICKINGHE.

DEZE FOTO STAAT OOK AFGEBEELD OP DE VOORZIJDE VAN
DE HOES WAARIN EEN ALBUM MET MARSMUZIEK EN
SIGNALEN VAN DE GETROKKEN EN BEREDEN EENHEDEN
VAN ONZE KRIJGSMACHT.

UITGEVOERD DOOR DE MARINIERSKAPEL DER KONINKLIJKE
MARINE ONDER LEIDING VAN KAPITEIN J.J. KOOPS.

2. INHOUDSOPGAVE.

1. Foto: Een afdeling Bereden Artillerieblz. 2.
2. Inhoudsopgaveblz. 3.
3. Foto: Afscheidsdefilé van de 3e Artillerie Brigade van het Garnizoen 's-Hertogenboschblz. 4.
4. De Historie van de Getrokken en Bereden onderdelen van de Nederlandse Krijgsmachtblz. 5.
5. Foto: Ere-escorte der Artillerie bij het Koninklijk Bezoek in 1904blz. 9.
6. Gegevens inzake de Huisvesting van deze Legereenheden in de Vesting 's-Hertogenboschblz. 10.
7. Foto: Een corveeploeg staande voor de ruitersstallen aan de Parade te 's-Hertogenbosch.....blz. 12.
8. “Het voeder en de stallingen der Paerden van de Ruyterye “blz. 13.
9. Foto: Situatieschets van de “Nieuwe Rijloods” aan het Nachtegaalslaantje.....blz. 20.
10. De overdekte Maneges en de open Oefenvelden in ons Garnizoen blz. 21.
11. Foto: De Overdekte Rijloods aan de Kruisbroeders Hekelblz. 31.
12. Literatuur en Bronnenblz. 32.
13. Foto: Situatieschets van de Overdekte Rijloods aan de Kruisbroeders Hekel.....blz. 33.

**3. FOTO VAN HET AFSCHEIDSDEFILÉ DER 3e ARTILLERIE
BRIGADE
VAN HET GARNIZOEN 's-HERTOGENBOSCH.**

OP 21 FEBRUARI 1933.

Op het bordes: Burgemeester van Lanschot en de Brigade Commandant
Kapitein J.L. van Dam.

4. D E G E T R O K K E N E N B E R E D E N E E N H E D E N D E R N E D E R L A N D S E K R I J G S M A C H T.

Het verhaal over ons onderwerp begint = hoe vreemd het misschien ook klinkt = met een verwijzing naar de jaarlijkse kermis in 's-Hertogenbosch .

Deze werd in de jaren 1950/1960 volgens traditie gehouden in de 2e week van September. Naast de vele kermisattracties, welke opgesteld stonden op de Markt en het Kardinaal van Rossumplein, werden er in deze periode nog meerdere evenementen georganiseerd. Deze varieerden van variété voorstellingen in het Casino; speciale films in onze bioscopen tot toneelvoorstellingen in de diverse parochiehuizen.

Er was ook de gelegenheid om op kermiszaterdag vanuit onze stad met een touringcar naar Delft te reizen voor het bijwonen van de Nationale Militaire Taptoe op de Markt van deze plaats.

Aan dit spel van licht, kleur en klank werd deelgenomen door de militaire muziekkorpsen welke ingedeeld waren bij de verschillende onderdelen van het Nederlandse Leger. Op deze show presenteerden zich ook de Tamboer en Trompetterkorpsen van de deelnemende Regimenten.

Na afloop was er voor de bezoekers de gelegenheid, om als aandenken aan deze taptoe, een muzikaal souvenir te kopen.

Uit deze = inmiddels lang vervlogen = periode bezit ik nog een dubbel L.P. van de Mariniers Kapel waarop niet alleen de signalen van de Getrokken en Bereden Eenheden worden weergegeven, maar eveneens ten gehore worden gebracht vele Regimentsmarsen uit het historisch verleden van deze onderdelen.

Op de omslag van de betreffende platenhoes worden nadere gegevens vermeld welke betrekking hebben op ons onderwerp.

ARTILLERIE.

We mogen aannemen, dat de Nederlandse Artillerie omstreeks het midden van de 14^e eeuw ontstaan is.

In deze periode werd het vuurgeschut niet alleen zwaarder in kracht, maar begon men ook tijdens de krijgsverrichtingen de vestingmuren van de belegerde steden te beuken met projectielen welke afgeschoten werden met primitieve kanonnen. Deze “ *kogels*” hadden overigens een beperkte draagwijdte.

Om zich tegen deze vijandelijke aanvallen beter te kunnen verdedigen, gingen ook de steden zich bewapenen met kanonnen.

Vanaf dat moment konden er zich situaties voordoen, dat zowel de aanvallers als de verdedigers in deze krijgshandelingen de beschikking hadden over: “ *Artillerie.*”

Het heeft echter nog zeker drie eeuwen geduurd voordat het wapen der Artillerie een vast onderdeel vormde van een militaire strijdmacht.

Het was Prins Maurits die, als eerste veldheer in Europa, de Artillerie in zijn krijgstactiek integreerde bij de aanvallen op vijandelijke steden en de veldslagen van zijn legers te velde. Ook onze stad maakte meermalen kennis hiermede.

Tot driemaal toe belegerde hij 's-Hertogenbosch, echter zonder de bekroning van een zege vierende intocht.

Zijn eerste poging daartoe was in 1594.

In het late najaar van 1601 weerstond onze stad voor de tweede maal een beleg van 27 dagen door de troepen van Prins Maurits.

Vanuit zijn Hoofdkwartier, dat gevestigd was op Kasteel Maurick, dirigeerde deze bevelhebber zijn legermacht = welke bestond uit een groot aantal vendels voetvolk en ruitery = tot zeer dicht bij de stad. Met name in de nabijheid van het Bolwerk: “*Sinte Anthonius Poirte*” werd er tussen de aanvallers en onze verdedigers zwaar gevochten waardoor het ernstig beschadigd werd. Door de vroeg ingevallen winter waren de manschappen van Prins Maurits genoodzaakt het beleg van onze stad te beëindigen.

In het jaar 1603 verschijnt hij met zijn legermacht opnieuw voor onze stadspoorten. Zijn uitgebreid legerkamp had hij nu gevestigd zowel op de hooggelegen gronden aan de Pettelaar als nabij Deuteren.

In de annalen van onze stad wordt uitvoerig verslag gedaan over deze krijgshandelingen; zo werd er bij de belegering veelvuldig gebruik gemaakt van de Artillerie. Meer dan 3300 kogels werden er door de vijand afgeschoten op onze stad. Vele kerken, kloosters en huizen werden hierdoor ernstig beschadigd. Als we weten, dat het geschut in die tijd een schootsafstand van ten hoogste 800 meter kon bereiken, dan mogen we aannemen, dat het vijandelijk geschut vrij dicht onze vestingmuren was genaderd.

Eèn der afgeschoten kogels uit zo'n vijandelijke vuurmond trof het dak van de Vleeshal op de Bossche Markt.

Vanaf het genoemde moment, waarop deze zware ijzeren kogel zijn doel trof, tot aan de afbraak van deze hal (plm. 1850) was dit projectiel als een soort wapenfeit bevestigd aan èèn der balken van de zolderverdieping. Op een houten plankje, aangebracht nabij deze plek, stond als een herinnering de datum vermeld: 1603.

Op de inventarislijst van het Groot Archief der Gemeente 's-Hertogenbosch = samengesteld door R.A. van Zuijlen in het jaar 1860 = lezen we, dat toen in het archief aanwezig waren:

17 steenen Kogels van verschillende grootte in vorige eeuwen gebruikt, welke met een groot aantal ijzeren Kogels ongeveer een 15 tal jaren geleden, uit destijds geheime kelders, onder de Stadhuiskelders zijn gehaald. De ijzeren kogels hadden een diameter tussen de 3,3 en 17 centimeter. De steenen kogels hadden een diameter tussen de 13,5 en 33 centimeter.

Pas in de tweede helft van de 17^e eeuw werd de Artillerie beschouwd als een vast onderdeel van de krijgsmacht.

Stadhouder Willem de Derde bekrachtigde op 11 januari 1677, in een speciale legerorder, deze wijziging in de Nederlandse legeropbouw.

We moeten er wel aan toevoegen, dat de organisatie, de omschrijvingen en het militaire karakter van de Artillerie in de loop der tijden grote ontwikkelingen hebben doorgemaakt. Pas in 1793, ruim een eeuw na de eerste legerorder daaromtrent van Stadhouder Willem de Derde, werd er een wijziging aangebracht in de bestaande militaire organisatie van dit onderdeel. Er vond een indeling plaats in:

- A. Een eenheid, die zich snel en beweeglijk in het Veld kon verplaatsen:
DE RIJDENDE ARTILLERIE.
- B. Een eenheid, welke nader werd aangeduid met:
ARTILLERIE TE VOET.

Onderdelen van deze laatst genoemde eenheid bevonden zich eveneens met de troepen: “*TER VELDE*”, maar waren door hun organisatie minder mobiel. Daarnaast waren ook

delen van de onder **B.** genoemde eenheid ingedeeld bij de VESTINGARTILLERIE, welke in de betreffende steden op en/of nabij de vestingwallen stond opgesteld.

De naam VELDARTILLERIE werd in 1818 voor het eerst genoemd bij de omschrijving van de Nederlandse Krijgsmacht.

Een organieke splitsing tussen de VELD--- en de VESTING Artillerie vond in het jaar 1848 plaats.

Het is misschien interessant te vermelden, dat uit de dan ontstane VESTING—Artillerie vervolgens twee nieuwe legeronderdelen zijn ontstaan.

In 1893 de PANTSERFORT—Artillerie wiens taak het was de voornaamste waterwegen in ons land te bewaken en in 1917 werd besloten tot oprichting van de LUCHTDOEL—Artillerie.

Veranderde militaire inzichten droegen er toe bij, dat er rond het jaar 1922 in het Nederlandse militaire bestel vijf Artillerie eenheden waren, en wel:

RIJDENDE-----VELD-----VESTING-----KUST-----en-----LUCHTDOEL.

In het jaar 1933 doet de MOTOR—Artillerie in ons leger zijn intrede.

In 's-Hertogenbosch werd in 1939 voor deze eenheid een kazerne gebouwd, welke echter = als gevolg van het uitbreken van de 2^e Wereldoorlog = nooit gediend heeft tot legering van dit onderdeel. (Koning Willem 1 Kazerne.)

Na de tweede Wereldoorlog vond er in het Nederlandse Leger een modernisering der strijdmacht plaats.

Het wapen der Artillerie werd nader ingedeeld in:

VELD---ARTILLERIE

LUCHTDOEL---ARTILLERIE

ANTI---TANK---ARTILLERIE.

In het kader van de technologische ontwikkelingen in de daarop volgende jaren bij onze Krijgsmacht vinden we deze aanpassingen ook terug bij het WAPEN---DER---ARTILLERIE.

CAVALERIE.

De naam van veldheer: *ALEXANDER DE GROTE* blijft uit het oogpunt van organisatie en strategie nauw verbonden aan de militaire omschrijving van het begrip: Cavalerie

Tot vèr in de 19e eeuw werd in vele landen niet alleen zijn visie op het inzetten van Cavalerie eenheden aangehouden; maar ook de opbouw ervan was naar zijn inzicht geregeld. Dit laatste was als volgt ingedeeld:

- A.** Zware ruitery bestemd voor gevechten te paard.

We onderscheiden hierin: *Kurassiers; Karabiniers; Lanciers; etc.*

- B.** Lichte ruitery bestemd voor verkenningen en beveiligen.

We onderscheiden hierin: *Huzaren; Jagers te paard; etc.*

- C.** Ruitery eenheden welke samengevat werden onder de naam: *Dragonders.*

Zij waren zowel inzetbaar voor het gevecht te paard als te voet.

Aan het eind van de 19^e eeuw verviel deze scherp omlijnde indeling.

Vanaf de “*oprichting*” van het Nederlandse Leger in 1586 = waarvan als grondlegger Prins Maurits genoemd mag worden = was voor de Cavalerie een belangrijke plaats weggelegd. Tot in de 19^e eeuw droegen deze Cavalerie eenheden meestal de namen van hun Bevelhebbers.

Aan deze Commandanten werden ook de Regimentsmarsen van dit onderdeel opgedragen.

Na afwerping van het Franse juk werd bij besluit van 9 januari 1814 de organisatie en de indeling van ons leger (en de Cavalerie) nader geregeld.

De muziek heeft bij de Cavalerie van oudsher een belangrijke rol gespeeld.

Onze stad heeft dit van nabij mogen ervaren.

In de jaren 1863 – 1899 was hier ter stede in de Mortel kazerne gelegerd het 2^e Regiment Huzaren.

Het bij dit militaire onderdeel ingedeelde stafmuziekkorps, dat onder leiding stond van de Kapelmeester J. F. van Hemert, had een achttal jaren (1873 – 1881) eveneens als standplaats onze garnizoensstad.

Regelmatig komen wij in de archieven van de plaatselijke dagbladen berichten tegen over de concerten welke door dit muziekkorps in onze stad gegeven werden.

Op 7 April 1881 gaf dit Stafmuziekkorps van het 2^e Regiment Huzaren, wegens overplaatsing naar het Garnizoen Venlo, een afscheidsconcert in het gebouw van de Sociëteit: “De Zwarte Arend”

**6. Foto van een ere - escorte der Artillerie bij het Koninklijk bezoek
aan 's-Hertogenbosch op 19 Augustus 1904.**

6. GEGEVENS INZAKE DE HUISVESTING VAN DEZE EENHEDEN IN DE VESTING 's-HERTOGENBOSCH.

In de periode vòòr 1600 bezat 's-Hertogenbosch nog geen barakken of kazernes welke als onderkomen dienst konden doen voor de manschappen van een ruitery welke gelegerd werden in onze vestingstad.

Indien nodig werden deze troepen dan ingekwartierd bij de burgerij van onze stad.

De bevolking was verplicht de militairen tot hun woning toe te laten.

In een nadere omschrijving van deze bepaling staat alleen, dat de burgers niet verplicht waren hun eigen bedstede ter beschikking te stellen.

Inzake de berekening van een vergoeding voor deze inkwartieringen werden de militairen naar gelang hun rang in acht categorieën verdeeld.

KLASSE 1. *Bestemd voor een Luitenant Generaal.*

KLASSE 8. *Bestemd voor een Korporaal of Soldaat.*

Voor hun voeding moesten de militairen zelf zorg dragen; zij kregen hiervoor van het Stadsbestuur "*servitiegeld*" om de benodigde aankopen te betalen.

De inwoners van onze stad, waar de betreffende militairen werden ingekwartierd, ontvingen van de plaatselijke overheid: "*Logiesgeld*", dat het Stadsbestuur op haar beurt dan weer = geheel of gedeeltelijk = in rekening bracht bij de Landsregering.

Dat het hier aanzienlijke bedragen betrof, bewijst een uitgave post in het Stads rekeningenboek van 5 oktober 1508 inzake het aandeel der Stad 's-Hertogenbosch in de kosten: "*van de Ruijteren welke hier in Defensie waren.....4500 Rijns Guld.*" Het gegeven, dat 's-Hertogenbosch vanaf 1603 een vaste garnizoensplaats was geworden, betekende ook, dat de problematiek rond deze inkwartieringen bij de Bossche burgerij steeds meer problemen opleverde.

Om de bevolking van onze stad daarvan zoveel mogelijk te ontlasten, werd door het Stadsbestuur een voorstel ingediend om hiervoor jaarlijks een bedrag op de Begroting te plaatsen, waardoor men in staat was op zeer bescheiden schaal een begin te maken met de bouw van houten barakken op de stadswallen.

In de daarop volgende jaren werden er door de Stadsregering niet alleen lokalen van de in onze stad gelegen gebouwen in gereedheid gebracht; maar vanaf 1622 was er kennelijk voldoende geld beschikbaar om de bouw van barakken voortvarend aan te pakken.

In het Stads rekeningenboek lezen we daarover, dat er in het genoemde jaar een bedrag beschikbaar was van: *6445 gulden, - 31 stuivers, - 1 ort.* Bovendien schonk de Stad al het benodigde hout voor deze barakken op de wallen; daarnaast was zij ook bereid de arbeid van de Stadstimmerlieden voor haar rekening te nemen.

We mogen ons geen overdreven voorstelling maken omtrent het begrip van een luxe en ruime huisvesting voor deze militairen.

De Heer C. Gudde heeft het in zijn boek: "*Vier eeuwen garnizoen in 's-Hertogenbosch*" over: eenvoudige houten huisjes op stenen fundamenteën welke voorzien waren van enig meubilair waaronder: "*slaapsteeden met matrassen.*"

Wanneer in 1629 onze stad veroverd wordt door Frederik Hendrik en de capitulatie voorwaarden opgesteld worden, lezen we daarin, dat onze stad toen de beschikking had over een vrij groot aantal barakken ter legering van de Krijgsmacht.

In het betreffende document wordt nauwkeurig aangegeven waar deze barakken gelegen zijn in onze vesting.

Zuidzijde Hinthamereinde nabij de Sint Anthoniuspoort.

Westzijde van de Vugtherpoort.

Kruispoort.

Kuipertjeswal.

Orthenpoort.

Bekkerstoren.

Pijnappelschepoort.

Kruisbroedershekel.

Kleine Hekel.

Hofstad.

Barakken nabij Walmuren; benevens Logementen.

In 1743 werd de stad 's-Hertogenbosch door de Staat verplicht om kazernes te bouwen. Daarmede zouden problemen rond de huisvesting van de hier gelegerde troepen tot het verleden behoren. Voor de burgerij van onze stad zou dat in vele opzichten een grote vooruitgang betekenen. De keerzijde van deze vooruitgang was echter de heffing van de extra belasting welke door onze stadgenoten opgebracht moest worden om de bouwkosten van deze militaire gebouwen te betalen.

Het besluit van de Overheid, dat ook de militairen aan hun huisvesting moesten meebetalen vonden de Bosschenaren daarom zeer terecht. Hun aandeel hierin bedroeg een halve stuiver per week.

Rond 1744 kwamen er een viertal kazernes gereed in onze stad.

Eèn ervan was bestemd voor de Artillerie. Het gebouw werd vernoemd naar de Schutsheilige der Artillerie: *Sinte Barbara*.

Aan het eind van de 19e eeuw kreeg dit pand aan de Berewoutstraat een andere bestemming en vertrokken de artilleristen naar het inmiddels leegstaande gebouw van de Mortelkazerne. Ook deze kazerne werd in 1744 gebouwd en fungeerde tot het eind van de 19^e eeuw als onderkomen voor de hier gelegerde Cavalerie.

Nadat de manschappen van de Artillerie de Mortelkazerne hadden betrokken bleef deze eenheid tot 1914 in de betreffende gebouwen gelegerd.

-
- 7. FOTO VAN EEN CORVEEPLOEG VAN DE VELDARTILLERIE
BIJ DE STALLEN AAN DE PARADE TE 's-HERTOGENBOSCH.
(Jaar 1920)**
-

8. HET VOEDER EN DE STALLINGHEN DER PAERDEN VAN DE RUYTERYE.

Hoewel er meerdere bronnen aanwezig zijn in het Stadsarchief van 's-Hertogenbosch welke geraadpleegd kunnen worden voor ons onderwerp:

Het voeder en de stallinghen der Paerden van de Ruyterye.

hebben wij ons beperkt tot het Stads rekeningenboek van de vesting 's-Hertogenbosch.

Aan de hand van de hierin vermelde gegevens over de uitgaven van het jaar 1543 weten we, dat toen in onze stad gelegerd was de:

Ruyterye des Hertogs van Aarschot.

In de daarop volgende jaren worden er in dit boek uitgaven genoteerd voor de aankoop van: **Voeder voor de Paerden der Ruyteren van de Prins van Oranje en de Graaf van Bueren** welke in bezetting zijn geweest in onze stad.

In het jaar 1567 komen we een betaling tegen van: 514 gul. - 12½ st. aan:

Henricken Goessen

voor de levering van Hooi = Stro = Haver bestemd voor de paarden van de hier gelegeerde ruitery.

Inzake het jaar 1572 noteren we uit het aangehaalde boek, dat zowel de ruiters met hun paarden alsmede de voetknechten, welke behoorden tot het regiment van de **Hertog van Holstein**, in de omgeving van onze stad enige tijd gehuisvest zijn geweest.

We vonden een aantekening, dat deze lieden gedurende hun legering nabij onze stad veelvuldig het platteland afstroopten waardoor ons Stadsbestuur genoodzaakt was aan de Profoost van dit Regiment een maandgeld te geven om te voorkomen, dat de landlieden, die met hun waren naar de markt trokken, onderweg beroofd werden. (Gudde)

In 1574 was in onze stad gelegerd een eenheid lichte Cavalerie waarvan de manschappen = hoewel afkomstig uit Albanië = ingedeeld waren bij de Spaanse Krijgsmacht. Zoals in die tijd gebruikelijk was, betrof het een ingehuurde eenheid ter versterking van het plaatselijke Garnizoen.

Op 9 April 1641 komen we in het: “ *Register van Scheepenen, Gezworenen en Raden der Hoofdstad 's-Hertogenbosch*” een notitie tegen, dat hier in bezetting zijn:

10 Compagnieën te Peerde à 99, op totale sterckte van 990 Coppen.

Wanneer we uit het tijdvak 1668 = 1919 een willekeurig jaartal nemen, zullen we zien, dat er steeds – weliswaar in wisselende samenstelling – ruitervolk te 's-Hertogenbosch in Garnizoen is geweest.

Jaar 1668.

4 *Compagnieën te peerd.*

Jaar 1672.

3 *Compagnieën Ruyteren.*

Jaar 1689.

De Raad van State gaf op 23 Januari 1689 aan het Stadsbestuur te kennen, dat in garnizoenen zouden komen: 2000 man Voetvolk; 1500 Ruiters; 400 Artilleriepaarden.

Jaar 1692.

Omdat de eigenlijke ruitersstallen voor andere doeleinden gebruikt werden moesten er bij de burgers ondergebracht worden: 1300 paarden. Zij ontvingen voor het stallen der paarden geen vergoeding.

Jaar 1746.

Gelegerd in de Vesting 's-Hertogenbosch: 22 Compagnieën Ruyteren ter sterckte van 574 man; benevens Artillerie eenheden.

Jaar 1747.

In dat jaar werden veel paarden binnen de Vesting gestald. Vernoemd wordt o.m. de St. Jacobs kerk.

Jaar 1763.

8 *Compagnieën Ruytervolck.*

Jaar 1788.

3 *Compagnieën Cavalerie en 1 Compagnie Artillerie.*

Jaar 1818.

3 *Compagnieën Artillerie.*

Jaar 1841.

Lichte Cavalerie en Dragonders alsmede een eenheid Artillerie.

Jaar 1862.

2 *Escadrons Dragonders en 3 Compagnieën Vestingartillerie.*

Jaar 1880.

Regimenten Huzaren en Vestingartillerie.

Jaar 1900.

Regimenten Veld en Vestingartillerie

Jaar 1919.

3^e Regiment Veldartillerie.

Niet minder interessant zijn de uitgaven welke in het Stads rekeningenboek worden beschreven omtrent het onderhoud, alsmede het treffen van voorzieningen, aan de Paardenstallen.

Op 21 oktober 1604 stuurt **Lambert Hermans** zijn rekening aan ons Stadsbestuur omtrent:

7 daegen metten Sondach de tymmerluyden de stallinghe van sijne Hoochheyt heeft helpen tymmeren; voor totale 3 guld – 10 st.

De voormalige: “*Munt der Stadt 's-Hertogenbosch*” wordt op 10 November 1629 ingericht tot: *Stallinghe der Paerden van den Hertog van Bullon.*

Op 21 maart 1631 betaalde het Stadsbestuur een bedrag van: 500 gulden aan:

Joost Michielss vande Wandt insake het maecken van eene Picquerstall.

Uit een notitie van het jaar 1638 blijkt, dat de ruitersstallen bij het: “*Hoff vanden Gouverneur van Brederode*” dringend aan herstel toe zijn.

Het betalen van: “*Stallinghe Gelden*” was een regelmatig terugkerende post in het aangehaalde Stads rekeningenboek; met name in de periode 1635 = 1672.

In het laatst genoemde jaar betrof dit een uitgave voor het onderbrengen van de ruitery van: **de Heere Grave van Schellaert.**

Over genoemde ruitery wordt nog als bijzonderheid vermeld, dat deze voor het grootste deel bestond uit Duits volk welke de Roomse Godsdienst beleden. Hoewel deze Godsdienst in s-Hertogenbosch, na inname van de stad door Frederik Hendrik, verboden was, meende de Heer Schellaert toch, dat deze bepaling niet gold voor zijn manschappen. Hij vroeg aan de Stadsregering om een geschikt kerkgebouw voor zijn manschappen. Deze namen zijn verzoek in overweging en hij mocht zelfs kiezen uit mogelijkheden op de Uilenburg of de Windmolenberg of Tolbrug. Hij verkoos echter de kerk van het Groot Begijnhof aan welks verzoek door de Stedelijke Overheid werd voldaan. De Godsdienstoefeningen voor deze manschappen werden geleid door een tweetal paters Jezuïeten welke bij deze eenheid waren ingedeeld.

In 1674 had men een mogelijke oplossing bedacht voor de hier genoemde uitgaven aan stallingen gelden. Er werd een voorstel op tafel gebracht, dat inhield om:

De Cloosteren en Godthuysen tot Paerden-stallinghen in te rigten.

Hoewel het Stadsbestuur dit “*ten spoedichste in effect wilde hebben*” mede in verband met de gerezen problemen rond de *Huysvestinghe van Paerdenvolck* stak de Landsregering hier toch een stokje voor.

De genoemde strubbelingen hielden verband met het betalen van *servitie-geld aan de Ruyteren van de Heer van Sommelsdyk*, welke met zijn regiment, bestaande uit zo'n 1000 manschappen en eenzelfde getal aan paarden, in onze stad in bezetting was. De Heer van Sommelsdyk eiste voor iedere ruiter van zijn regiment een servitie bedrag van *5 stuivers per week* ofwel, dat men: “*Stallinghen*” zou bouwen.

Onze stadgenoten betaalden sedert enige tijd reeds een bedrag van 3 stuivers servitie-geld per ruiter en de Stadsregering wenste dit bedrag niet te verhogen.

Zij stelden zich op het standpunt, dat:

1. Het een zaak was voor het Landsbestuur.
2. Hierover een overeenkomst gesloten was met de Gouverneur.
3. De Burgerij kon onmogelijk meer geld betalen, omdat: “*de nering door het bederven van de Meyerye stilstond*”.
4. Onze Stad reeds bezwaard was met “*Anderhalve Verponding*” ten behoeve van de huisvesting der militairen en het in: “*Staat Stellen der Stallingen*.”

Men slaagde er niet in om tot een bevredigende oplossing te komen.

De gemoederen liepen zelfs zo hoog op, dat er een handgemeen ontstond tussen de burgers van onze stad en de ruiters van de Heer van Sommelsdyk. Het was de Gouverneur die er in slaagde, met gebruikmaking van zijn gezag, een bloedig treffen te voorkomen.

Ook de Prins van Oranje mengde zich in deze zaak. In een schrijven, dat gericht was aan het Stadsbestuur, meldde hij, dat er bij hem klachten waren binnengekomen over: “*Zwaarigheid Serviesgeld te betaalen*.” De Stadsregering antwoordde aan de Prins, dat zij zich van geen enkel kwaad bewust was.

Al **geruime tijd** waren er, in opdracht van het Bestuur van onze stad, “*bekwame stallen*” ingericht en volgens afspraak ontvingen de ruiters, welke hier gelegerd waren: *drie stuivers servitie-geld per week*. Hoewel er over dit meningsverschil nog geruime tijd gecorrespondeerd werd door de betrokken partijen, zouden uiteindelijk de bestuurders van onze Stad toch in het gelijk worden gesteld door de Staten.

Een definitieve oplossing voor de problemen rond de huisvesting van de ruiters in onze stad was ook in het jaar 1689 nog niet voorhanden. Er was wel een uitgewerkt plan op tafel gebracht omtrent de stalling van een duizendtal paarden. Men wilde dit bereiken door loodsen te plaatsen in de tuinen van de voormalige kloosters. Dit plan werd echter door de Landsregering afgekeurd. Alleen het Koor van het Groot Begijnhof mocht als hooischuur gebruikt worden.

Om de nu ontstane problematiek toch enigszins op te lossen werd er door de Stedelijke Overheid stallen gehuurd van de voorzitter van de Schepenen der stad: **Kornelis Gans Heere van Nieuwland**. Deze stallen waren gelegen aan de Minderbroederstraat.

Bovendien werden er ook een tweetal loodsen opgetrokken op de grond van de al lang niet meer in gebruik zijnde tuinen van het voormalige Klooster van de Zusters van Orthen. Deze gronden waren inmiddels in andere handen over gegaan. Ook werden er een aantal voorzieningen getroffen tot het stallen van paarden zowel in de gebouwen als op de gronden behorend aan de: Barbara-kapel; St. Jacobs-kerkhof en het Groot Begijnhof.

Door genoemde voorzieningen bedroeg thans de totale capaciteit in onze stad inzake het onderbrengen van paarden der ruiters zeker 1000 stuks.

Betreffende de periode 1701 – 1702 lezen we in de annalen van onze stadsgeschiedenis, dat men op de “*Radekamer*” van het stadhuis druk doende was met de uitwerking van voorstellen, inzake het inrichten van houten stallingen op het Groot Begijnhof bij de Sint Janskerk voor de huisvesting van militaire paarden.

Enerzijds kwam dit plan voort uit de omstandigheden, dat er op dat moment een sterke bezetting van 2000 ruiters met hun paarden in onze stad gelegerd was, welke in verband met de komende winterperiode gehuisvest moesten worden; anderzijds vormden deze plannen een uitvloeisel van de problematiek tussen de Stadsregering en de Raad van State inzake het eigendomsrecht omtrent de gronden en de gebouwen van het Groot Begijnhof. Pas in het jaar 1721 kon er over dit twistpunt overeenstemming worden bereikt tussen beide partijen. De hier besproken voorstellen tot het inrichten van een stallencomplex zouden mogelijk betrekking kunnen hebben op reeds bestaande gebouwen c/q loodsen van het voormalige Begijnhof.

In het geraadpleegde Archief van de Eerstaanwezend Ingenieur der Genie, berustend op het Rijksarchief in Noord-Brabant, wordt in afwijking met het bovenstaande beschreven plan van de Stadsregering nader gememoreerd, dat er in het jaar 1689 in opdracht van de Raad van State op het Begijnhof ruitstallen gebouwd zijn; ruimte biedend aan 312 paarden.

Eensluitend zijn de beide archieven over het jaar 1741. Ze maken melding van de bouw van een tweetal stallen op 's-Lands gedeelte van het Begijnhof ter vervanging van de daar aanwezige houten stallen. Het werk werd uitgevoerd in opdracht van het College van de Raad van State ten behoeve van de paarden van de Veldartillerie.

In sommige beschrijvingen over deze stallen wordt melding gemaakt van het feit, dat in het midden van de 18^e eeuw (1750 – 1753) bepaalde delen van deze houten stallen door in steen opgetrokken muren vervangen zijn. In 1827 constateerde men, dat de constructie van deze stallen zo slecht was, dat men ze: “*geheel moest schoren*”.

Bij een nader bouwtechnisch onderzoek bleken de stallen dermate bouwvallig te zijn, dat het Gemeentebestuur besloot om zo spoedig mogelijk (1830) de: “Oostelijke “ stal geheel te vernieuwen. Er werden tijdelijk stallen voor 160 paarden op de Paradeplaats ingericht. De vernieuwing van de: “ Westelijke “ stal moest echter, in verband met de onlusten in België, tot een latere datum worden uitgesteld. Tot dat tijdstip werd deze stalblok provisorisch ingericht voor het onderbrengen van runderen ten behoeve van de proviandering der Vesting. In de archieven van de Dienst der Fortificatiën vonden we nog enkele gegevens omtrent de bezetting van deze stallen.

In het jaar 1784 stonden hier 318 paarden gestald; in het jaar 1827 werd er een aantal genoteerd van 227 paarden.

Aan het begin van het jaar 1793 ontvingen onze Stadsbestuurders het bericht, dat in aantocht was een afdeling van de Hollandse Artillerie welke gelegerd zou worden in onze stad.

Deze eenheid bestond uit een bezetting van manschappen, voertuigen en paarden.

Om de 160 paarden van dit onderdeel te huisvesten werd er met spoed een noodstal ingericht in de loods van de: *Jonge Schuts Bogaerd*.

Hiervoor werden de navolgende kosten vermeld:

Arbeidsloon.....13 guld.
Aen hooij gekoght.....146 guld en 8 st.

Nauwelijks was deze rekening betaald of er werd een nieuw bericht op het stadhuis bezorgd, dat onze bestuurders waarschijnlijk toch danig in de war moet hebben gebracht. Het schrijven bevatte de mededeling, dat in onze stad gelegerd zou worden een krijgsmacht bestaande uit Pruisische troepen onder het bevel van **de Hertog F. van Brunswijk**.

Hoewel men in onze stad toch wel iets gewend was omtrent de sterkte van een legereenheid, had deze groepering een wel uitzonderlijke samenstelling, namelijk: 7500 Manschappen en 1900 paarden.

Volgens een opgave in de archieven werden ze ingekwartierd in de navolgende gebouwen:

De Jonge Boogaerd.
De Barber Capelle.
Het Arsenaal.
De Geertruy Kercke.
D' Oude Geweldigere.
De Grootte Kerck.
De Kruyskercke.
Diverse Koetshuyzen en Hutten.

's-Hertogenbosch moest diep in de geldbuidel tasten om de kosten van deze inkwartiering te betalen. Deze bedroeg het totale bedrag van:

10.265,- guld. 15 st. 14 penningen.

In 1797 = onze stad is dan ingenomen door de Franse troepen en de Republiek der Verenigde Nederlanden is opgegaan in de Bataafse Republiek = werden een aantal van de hierboven genoemde gebouwen gebruikt voor het onderbrengen van eenheden behorende tot de Franse nationaliteit. De administratie, welke deze inkwartiering in onze stad met zich meebracht, werd geregeld door de: "*Administrateur der Franse Troupen.*" De betreffende kosten voor het onderbrengen van deze Cavalerie - eenheden kwamen voor: "*Rekening van den Landen*".

Het stallen van grote aantallen paarden = welke behoorden tot de verschillende onderdelen van de Krijgsmacht = in de Vesting 's-Hertogenbosch, was er mede de oorzaak van, dat de hoeveelheid paardenmest in onze stad soms zulke proporties aannam, dat de Militaire Overheid zich genoodzaakt zag orders uit te vaardigen waarin gelast werd, dat:

"Alle Huislieden, die hier ter Stede kwamen, telkens bij het uitrijden eene vragt daarvan te laden en die een uur gaans buiten de Stad te voeren."

Over de periode 1746 –1748 wordt in het Stads rekeningenboek uitgebreid aandacht besteed aan dit onderwerp.

De Stadsregering van 's-Hertogenbosch vaardigt dan een bevel uit naar de Vier Kwartieren van de Meierij om te ontbieden de benodigde karren tot het vervoeren van de mest uit 's-Lands stallen. Hiervoor zal volgens het Reglement (?) een vergoeding worden betaald van: f. 1,10 daags.

In de periode 1747 - 1748 werd uit stadsmiddelen hiervoor betaald:

*1218 Guld. = 3 st. = 8 Penningen;
inclusief het schoonmaken van de Markt en omliggende straten.*

Slechts een deel van deze kosten - namelijk 600 Gulden - kreeg 's-Hertogenbosch van de Landelijke Overheid vergoed.

Onze stadgenoot **Cornelis van Warmont** zag er wel brood in.

Van hem kwamen we een rekening tegen omtrent zijn werkzaamheden verband houdende met de problematiek van de stalmest ten bedrage van:

892 guld = 19 st. = 12 Penning.

In een veel latere periode kreeg onze stad het recht om het weghalen van de paardenmest uit o.a. de Ruitersstallen op het Groot Begijnhof te verpachten en het bedrag ten eigen bate aan te wenden.

Op 1 December 1789 werd dit voor de tijd van zes jaren door de Stadsregering voor 250 guld 's-Jaars verpacht aan: **Johannes Evermans.**

Trouwens, er was voor meerdere Bosschenaren wel een centje bij te verdienen in onze Garnizoensstad.

In het: Provinciaal Dagblad van Dinsdag 20 Augustus 1839 lezen we, dat door de vier gekantonneerde rijdende Batterijen der Veldartillerie vanaf genoemde datum tot het einde der oefening dagelijks naar de “**Schijf**” zal worden geschoten op een terrein gelegen tussen:

De gemeenten: Haren; Oirschot; Moergestel en Oisterwijk,
alsmede de gehuchten: de Logt en Balsfoort.

Het genoemde terrein zal door deze kogels onveilig zijn: “*aen verschillende zijden zullende daarom bakens met roode vlaggen worden opgericht.*”

De afgeschoten kanon-, blikkendooskogels en granaten welke gevonden worden op dit terrein behoren aan het Rijk en mogen derhalve niet gekocht, verkocht of bewaard worden. Zij behoren zonden dralen te worden ingeleverd bij de Commandanten der Batterijen, welke gestationeerd zijn te: Boxtel, Helvoirt, Enschoot en Oisterwijk alsmede bij de 1^e Luitenant Kellner te Haren.

Voor iedere kanonkogel en granaat ontvangt men een vergoeding van VIJF CENTS.

Indien men in gebreke blijft en dit ter kennis van de Autoriteiten komt, worden deze projectielen afgenomen en zonodig zullen de betrokken personen bij wie de kogels ontdekt zijn, vervolgd worden.

-
- 9. Foto van een situatie schets betreffende de nieuwe Rijloods
aan het Nachtegaalslaantje. (JAAR 1901)**
-

10. DE OVERDEKTE MANEGE'S EN DE OPEN OEFENVELDEN IN HET GARNIZOEN VAN 's-HERTOGENBOSCH.

Een belangrijke bron voor het verzamelen van gegevens ten behoeve van ons onderwerp vormen de kranten archieven.

In de Provinciale Noord Brabantsche en 's-Hertogenbossche Courant van 27 Februari 1871 was onderstaande advertentie opgenomen.

*Op aenstaande Maandag 27 Februari 1871 ten 1 uure
sal door de Escadrons Hussaren en het Detachement Vesting Artillery
een groot Militair Assaut en Caroussel in de overdekte rijbaan aan de
Kruisbroeders Hekel worden gereden hetwelk opgeluisterd zal worden door
het muziekkorps van het 2^e Regiment Hussaren.
Waartoe uitgenodigd worden:
De H.H. Officieren met hunne Dames.
De Autoriteiten van de Stad 's-Hertogenbosch.
De H.H. Leden van de Sociëteiten: "De Zwarte Arend" en "Casino"
met hunne Dames.*

PROGRAMMA.

Nommer 1.	<i>Muur op den Degen.</i>
Nommer 2.	<i>Trekken op den Degen.</i>
Nommer 3.	<i>Carré lange Stok.</i>
Nommer 4.	<i>Trekken lange Stok.</i>
Nommer 5.	<i>Sabel Kolonne.</i>
Nommer 6.	<i>Trekken op den Sabel.</i>
Nommer 7.	<i>Carré korte Stok.</i>
Nommer 8.	<i>Trekken korte Stok.</i>
Nommer 9.	<i>Schild en Zwaard. { Riddergevecht. }</i>
Nommer. 10.	<i>Trekken op de Savatte.</i>

2e AFDELING.

Nommer 1.	<i>Voltiges.</i>
Nommer 2.	<i>Caroussel gereden door 8 Korporaals.</i>
Nommer 3.	<i>Caroussel gereden door 8 Onder – officieren.</i>
Nommer 4.	<i>Verdediging der Nederlandsche Vlag.</i>

-.-.-.-.-

Ongetwijfeld zullen er in de loop der jaren door de Getrokken en Bereden Eenheden welke gelegerd waren in het Garnizoen van 's-Hertogenbosch meerdere malen dergelijke demonstraties van hun kunnen gegeven zijn in de overdekte Rijbaan aan de Kruisbroeders Hekel.

Aan de hand van de archieven welke behoren tot de Dienst der Genie is het ons gelukt een aantal historische gegevens te achterhalen omtrent de: “ *Overdekte Rijloodsen en open Oefenvelden* ” welke gelegen waren in onze stad.

De Eerstaanwezend Ingenieur der Genie gaat er in zijn uitgebreid Register omtrent: “ *Beschrijvingen van de aanwezige Militaire Gebouwen in het Garnizoen van 's-Hertogenbosch* ” van uit, dat rond het jaar 1635 op de “ *Hof* ” van het voormalige Kruisheren Klooster = aan de zogenoemde Kuipertjeswal gelegen tussen de Bastions Oranje en Vught = een Rijloods werd gebouwd of althans een gebouw daartoe werd ingericht. In 1788 werd niet alleen een groot deel van deze Manege vernieuwd maar bovendien werd het gebouw ook aanmerkelijk uitgebreid.

In de Bouwbestekken van de genoemde Dienst inzake: “ *Onderhoudswerken aan Militaire Objecten* ” wordt deze Manege regelmatig vernoemd.

In de jaren 1819 – 1826 en 1829 vonden er uitgebreide werkzaamheden plaats welke voor het merendeel betrekking hadden op de dakconstructie van dit gebouw.

De perikelen rond de Belgische Opstand waren er de oorzaak van, dat deze Rijloods in de periode 1833 = 1840 in gereedheid gebracht = en gehouden = werd voor het stallen van runderen, welke bestemd waren voor de proviandering van het hier gelegerde grote contingent militairen. Uit de nog aanwezige correspondentie over dit onderwerp blijkt echter, dat alleen in de jaren 1833 – 1836 de Rijloods ook daadwerkelijk daarvoor gediend heeft.

In 1840 kreeg het betreffende gebouw zijn oude functie van “ *Rijloods* ” weer terug. Er moesten daartoe wel een aantal herstelwerkzaamheden worden uitgevoerd. Volgens het daarbij behorende bestek van het Dienstjaar 1840 werd de vloer hersteld, nieuwe beschotten geplaatst, de ramen vernieuwd, etc.

In het jaar 1883 werd er door het Ministerie van Oorlog een extra krediet beschikbaar gesteld om de vloer in deze Manege geheel te vernieuwen.

In 1903 was de Manege nog intact. Door de brandstichting in de paardenstallen van de Bereden Artillerie aan de Parade op 6 Augustus van genoemd jaar moest èèn der Batterijen van het onderdeel noodgedwongen uitwijken naar dit gebouw. Deze inkwartiering duurde tot het jaar 1909 toen de paardenstallen weer herbouwd werden.

Reorganisatie van het Veldleger was er de oorzaak van, dat het gebouw leeg kwam te staan en in verval raakte om tenslotte gesloopt te worden.

In: “ *Beschrijving der Militaire Gebouwen in het Garnizoen van 's-Hertogenbosch* ” door de Eerstaanwezend Ingenieur der Genie wordt dit militair onderkomen als volgt beschreven:

De Rijloods is een rechthoekig stenen gebouw.

Buitenwerks gemeten: lang 32,30 meter = breed 16,63 meter.

De hoogte bedraagt vanaf de grond tot aan de bovenkant van de zijmuren: 4,20 meter.

De hoogte gemeten vanaf de grond tot aan de nok bedraagt: 13,90 meter.

Het toegepaste schilddak is met blauwe pannen bedekt; de constructie hiervan bestaat uit 8 hele en 6 halve Gebinten, waarop de Gordingen en de Spanribben rusten.

In het dak zijn aangebracht 6 gegoten ijzeren ramen; alsmede een twaalfstal vakken welke bestaan uit 4 glazen dakpannen.

Aan de Oostelijke buitenmuur zijn twee deuropeningen aanwezig.

In het gehele gebouw bevinden zich 13 raamopeningen, welke afgesloten kunnen worden met luiken.

In het gebouw is verlichting door middel van gas aanwezig.

De Rijloods is als volgt ingedeeld:

<i>Zandbergplaats.</i>	<i>8,85 meter lang.....2,80 meter breed.</i>
<i>Portaal.</i>	<i>2,80 meter lang.....2,40 meter breed.</i>
<i>Kamertje.</i>	<i>4,13 meter lang.....2,80 meter breed.</i>
<i>Rijbaan.</i>	<i>28,60 meter lang.....15,73 meter breed.</i>

In opdracht van de Directeur van Fortificatiën de Luit. Kolonel G.G. Siderius brengt de Kapitein Eerstaanwendend Ingenieur der Genie F.J.T. van der Wijck in het jaar 1806 een inspectie rapport uit over de vestingwerken van de stad 's-Hertogenbosch alsmede een overzicht van de mogelijkheden welke deze verdedigingswerken te bieden hebben.

In dit verslag lezen we de aantekening, dat er 180 Cavalerie paarden gestald kunnen worden in de nabij deze Rijloods gelegen Kruiskerk en de twee straalkapellen welke aan de Staat toebehoren.

In de aanwezige correspondentie van de Eerstaanwendend Ingenieur vonden we een aanwijzing, dat er op het nabijgelegen Bastion Oranje een open Oefenveld was gerealiseerd voor de Cavalerie.

Open Oefenveld Bastion Oranje.

Het Bastion Oranje werd in 1634 door en voor rekening van de “*Staten*” gebouwd. Het werd uitgevoerd als een vijfhoekig bouwwerk in afmetingen welke uitzonderlijk genoemd mag worden.

De open achterzijde van het Bastion (de Keel) bedroeg ruim 100 meter. De flanken waren zeker 35 meter lang; terwijl de naar voren gerichte zijden van dit verdedigingswerk een lengte van bijna 83 meter hadden (de Facen).

Op het Bastion bevond zich een molen welke waarschijnlijk eigendom was van het Groot Ziekengasthuis. Deze molen staat op de kaart van Bleau uit het jaar 1649 al aangegeven.

In 1665 werd hij door brand verwoest, doch in 1680 staat hij weer in volle glorie te prijken op dit verdedigingswerk.

Hoewel deze molen oorspronkelijk bedoeld was voor het malen van gedroogde eikenschors = een product, dat gebruikt werd voor het looien van leder = werd hij in een latere periode aangepast voor o.a. het malen van granen.

In 1808 wordt hij ingericht als: “*Volmolen.*” Deze omschakeling moeten we zien in het kader van de lakennijverheid en de korte bloeiperiode van het “*Vollen*” in onze stad.

Het vollen = èen der vele handelingen in het productieproces ter vervaardiging van het Laken = gebeurde, door dit textiel in grote tonnen onder intensieve druk en met behulp van warm zeepwater samen te persen waardoor er een vervilting van het weefsel werd verkregen.

Ook in de brieven van de Eerstaanwendend wordt over deze “*Volnijverheid*” en de “*Cavalerie exercities*”, welke beide plaats vonden op dit Bastion, nader ingegaan.

Wij citeren een tweetal brieven.

Donderdag 19 September 1771.

Vergunning voor Arnout Suys. Fabriqueur in Laakenen uit Oosterwijk.

Om op het Oranje Bastion, achter de steenen molen, tot het drogen van Laaken de nodige ramen te mogen zetten.

Maandag 2 Augustes 1789.

Vergunning voor G. van Thurnhout.

Burger en Fabriquair van Lakens en Scheerderijen te 's-Bosch.

Om op het Bastion Oranje een Laaken droogmakende raam ter lengte van èèn honderd negentig voet en zes en halve voet boven de graslijn te mogen neerzetten.

Alle vergunningen werden verstrekt onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat:

Alle voorzorgen zijn genomen om de Borstwering en het Gras niet te beschadigen en de Cavalerie geen hinder zou ondervinden bij het exerceren.

Tot begin 19^e eeuw heeft de hier in het Garnizoen gelegerde Cavalerie op Bastion Oranje geoefend. Na deze periode gebruikte men een oefenveld, dat gelegen was nabij de Grote Hekel aan de weg naar de Pettelaar.

Open Oefenterrein Cavalerie aan de weg naar de Pettelaar.

Noch op het Rijksarchief, noch op het Stadsarchief konden wij nadere informatie vinden over dit terrein, dat gelegen moet hebben rechts van de weg naar de Pettelaar.

Wel is er een situatieschets uit 1903 waarop dit terrein aangegeven staat als: *in gebruik verkregen grond van de Gemeente.*

Op deze tekening staat aangegeven een: “Noordelijke” en “Zuidelijke” Rijbaan.

Enkele bronnen melden, dat dit terrein in de volksmond ook aangeduid werd als:

“HET WITTE ZAND.”

Mogelijk, dat het betreffende terrein in 1915 nog beschikbaar was voor de cavalerie.

Open Oefenterrein Artillerie aan de weg naar de Pettelaar.

Dit terrein lag links van de weg naar de Pettelaar, tegenover het hierboven genoemde veld van de Cavalerie. In oppervlakte strekte het zich uit van de genoemde weg tot aan de walmuur.

In het Brievenboek van de Dienst der Genie = aanwezig op het Rijksarchief van Noord-Brabant = wordt aangetekend, dat er op 3 september 1901 een overeenkomst is gesloten tussen de Staat der Nederlanden en de Gemeente 's-Hertogenbosch, waarbij: *“dit terrein aan de Staat in gebruik wordt afgestaan, zolang er Cavalerie of Bereden Artillerie in de Gemeente 's-Hertogenbosch Garnizoen houdt”*.

Het oefenveld bestond uit een tweetal rijbanen welke beide een lengte hadden van 40 meter en een breedte van 20 meter.

De kosten inzake de aanleg van dit terrein kwamen voor rekening van de Gemeente. Ze bedroegen een bedrag van 2170 gulden. Deze werkzaamheden stonden onder leiding van de Kapitein Eerstaanwezend Ingenieur M. Onnen.

In 1909 = bij de geboorte van Prinses Juliana = werden hier de 51 saluutschoten gelost door de in het Garnizoen van 's-Hertogenbosch gelegerde Artillerie.

Aan het eind van de 19^e eeuw zijn er nog plannen gelanceerd om op dit terrein te realiseren: *Een Rijbaan Gebouw voorzien van een Terrein voor Richtoefeningen der Artillerie.*

In 1933 werd deze grond weer overgedragen aan de Gemeentelijke Autoriteiten.

Oefenterrein Bastion Baselaar.

Bij het raadplegen van de verslagen, welke betrekking hebben op de Raadsvergaderingen van de Gemeente 's-Hertogenbosch uit het jaar 1882, komt naar voren, dat er op het Bastion Baselaar een Open Manege aanwezig was. Mogelijk werd deze Manege alleen gebruikt wanneer de beide Oefenvelden aan de weg naar de Pettelaar door het: "HOOG WATER" onbruikbaar waren.

Al vòòr 1840 had het Ministerie van Defensie te kennen gegeven, dat zij er de voorkeur aan gaf een Manege te realiseren op de Paradeplaats nabij de Ruiterswallen.

Het Stadsbestuur zag daar de noodzaak niet van in en bracht ter ondersteuning van haar standpunt de volgende argumenten naar voren:

Er was voor de bouw van een Manege geen plaats beschikbaar op de Paradeplaats nabij de Sint Janskerk.

De omgeving zou hierdoor in aanzien ernstig geschaad worden.

De waarde van de omliggende huizen zou aanmerkelijk verminderen.

Ondanks grote druk van de Militaire Overheid hield het Bossche Stadsbestuur voet bij stuk, waardoor de bouwplannen voor de nieuwe Manege maar niet van de grond kwamen.

Het Ministerie van Defensie liet zich echter niet dwarsbomen in haar plannen en dreigde om zonodig de Cavalerie uit ons Garnizoen naar elders over te plaatsen.

Daar schrokken de Bestuurders van onze stad toch wel van en ze kwamen met een tegenvoorstel, dat ondermeer inhield:

De voormalige vuilstortplaats = gelegen tussen de (toenmalige) Sociëteit Casino aan de Papenhulst en de Stadswallen (langs de Dieze) = hiervoor beschikbaar te stellen.

Bij het opstellen van het bouwbestek, bleek al spoedig, dat de totale kosten voor de herinrichting van deze grond tot een Manege vèr boven het beschikbare budget zouden uitkomen. Het plan werd afgeblazen.

Defensie blijft echter dwang uitoefenen op onze Gemeente omtrent de door haar gewenste voorkeur.

In 1845 geeft de stad zich eindelijk gewonnen en komt ze met haar toestemming over de brug. Helaas laten de Rijksfinanciën op dat moment niet toe, dat er groen licht wordt gegeven voor de uitvoering van dit project.

Terwijl de Stadsregering een afwachtende houding in deze kwestie inneemt, gonst het in onze stad van geruchten, dat de Cavalerie weldra naar een ander Garnizoen overgeplaatst zal worden.

Om haar status als Garnizoensplaats niet te verliezen doet de Stedelijke Overheid, in een uiterste poging, het voorstel aan de Militaire Overheid om bepaalde gronden welke in eigendom van de Stad zijn en geschikt om te gebruiken voor een Open Manege, te ruilen met gronden welke eigendom van het Rijk zijn. Zij biedt daartoe aan een opgehoogd terrein = met een oppervlakte van 28 are en 78 ca. = hetwelk gelegen is aan de oostzijde van het Nachtegaalslaantje en aan de zuidzijde begrenst wordt door een terrein waarop het gebouw van het Stedelijk Gymnasium staat.

De Staat voelt wel iets voor deze grondtransactie en stuurt Eerstaanwezend Ingenieur der Genie de Kapitein Jannes Scholtens met een volmacht naar de onderhandelingstafel. Beide partijen komen tot overeenstemming.

Er zit voor onze stad nog wel een addertje onder het gras.

Het genoemde terrein aan het Nachtegaalslaantje = ook genoemd: de “ BLEEK ” en eigendom van de Gemeente 's-Hertogenbosch = was door het Kadaster gemeten tot een oppervlakte van 4270 m².

Het Bastion Baselaar = eigendom van de Staat der Nederlanden = dat als ruilobject zou dienen, was volgens de berekening van het Kadaster 6065 m² groot.

Om het verschil in oppervlakte te overbruggen kwam de Gemeente op 22 november 1880 met het Rijk overeen, om het bedrag benodigd voor het aanleggen van deze Open Rijbaan = zijnde 1690 gulden = voor haar rekening te nemen.

Het werk, dat werd uitgevoerd door: G. BEENHAKKER G.z. te SLIEDRECHT bestond uit:

Het aanleggen van een open manege met springtuin, welke volgens de beschrijving in het betreffende bestek, voorzien moest zijn van de benodigde Palissaderingen; Gordingen; Barrières.

Na de oplevering van het werk op 1 juli 1882 werd dit terrein door de Rijksoverheid in volle eigendom aanvaard.

Op vragen, gesteld door leden van Bossche Gemeenteraad in het jaar 1882 en verband houdende met de uitvoering van het werk aan deze Open Rijbaan, antwoordt het College, dat:

Zolang de Manege nog niet door het Garnizoen te gebruiken zal zijn, de bestaande Manege op Bastion Baselaar voor de oefeningen; zomede voor de stallingen van dit Legeronderdeel, op de thans gebruikelijke wijze beschikbaar zal blijven.

Vrijwel op dezelfde plek van de hier beschreven Manege, zou in 1899 een overdekte Manege gebouwd worden.

DE NIEUWE RIJLOODS.

Nog altijd staat deze: “ NIEUWE RIJLOODS “, tot op de dag van heden, op de hoek van Nachtegaalslaantje / Hekellaan als een herinnering aan de periode, dat er in het Garnizoen van 's-Hertogenbosch gelegerd waren krijgsmachtonderdelen van de Artillerie en Cavalerie.

Wanneer aan het einde van 19^e eeuw de hierboven genoemde Open Manege aan het Nachtegaalslaantje niet meer beantwoordt aan de Militaire eisen welke daarvoor gelden, wordt een deel van deze grond beschikbaar gesteld aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken voor de nieuwbouw van Rijks Hogere Burger School. Deze werd in 1906 in gebruik genomen.

De overblijvende strook grond wordt samengevoegd met het terrein, dat gelegen was langs de rijweg van het Nachtegaalslaantje. Bij overeenkomst van 16 oktober 1899 wordt deze gehele oppervlakte door de Gemeente 's-Hertogenbosch voorwaardelijk aan de Staat der Nederlanden in gebruik gegeven.

Voor rekening van de Rijksoverheid wordt hier dan gerealiseerd een Overdekte Rijloods; e.e.a. volgens Bestek 181 van het Dienstjaar 1900.

De werkzaamheden stonden onder leiding van de Kapitein Eerstaanwezend Ingenieur der Genie: M. Onnen.

Met het dagelijks toezicht op dit werk werden belast:

- 1^e Luitenant Ingenieur J. Gualth'rie van Weezel.
 2^e Luitenant Ingenieur H. Heetjans.
 Opzichter 3^e klasse J. Hoogedam.

De totale bouwkosten van deze Overdekte Rijloods bedroegen: f. 23950,--

Uit het: " Register betreffende de Militaire Gebouwen te 's-Hertogenbosch " aangelegd in het Jaar 1879 noteerden wij de navolgende bouwkundige gegevens.

Buitenwerkse maten van de overdekte Manege: lang 42,02 meter = breed 20,00 meter.

<i>Portaal:</i>	<i>lang 5,32 meter</i>	<i>breed 3,11 meter.</i>
<i>1^e Bergplaats:</i>	<i>lang 6,82 meter</i>	<i>breed 3,00 meter.</i>
<i>2^e Bergplaats:</i>	<i>lang 6,82 meter</i>	<i>breed 3,00 meter.</i>
<i>Officierskamer:</i>	<i>lang 5,30 meter</i>	<i>breed 3,22 meter.</i>
<i>Tribune:</i>	<i>lang 7,00 meter</i>	<i>breed 3,22 meter.</i>
<i>Kleine Tribune:</i>	<i>lang 2,32 meter</i>	<i>breed 1,56 meter.</i>
<i>Rijbaan:</i>	<i>lang 37,20 meter</i>	<i>breed 18,24 meter.</i>

Regelmatig worden er door Dienst der Genie onderhoudswerken in en nabij deze Manege uitgevoerd.

Bestek 181.

Dienstjaar 1900.

Afsluithek met voetsmuur: f. 1960,00

Bestek -

Dienstjaar 1902.

Voorzieningen aan het parkeerterrein f. 2033,00

Bestek 144.

Dienstjaar 1907.

Bouw van een afdak voor opberging van dagelijks in gebruik zijnde snelvuurmaterieel der 1^e Afdeling van het 4^e Regiment Veldartillerie. f. 625,00

Door het sterk afnemende aantal paarden in gebruik bij het Nederlandse Leger verloor de Manege in september 1934 haar functie van: Overdekte Rijbaan.

Vanaf dat tijdstip werd ze voor verschillende doeleinden gebruikt, onder andere: Sporthal, M.E.A.O, CIOS, Kunsthal, etc.

In de media werd in het midden van de negentiger jaren van de vorige eeuw uitgebreid aandacht besteed aan een plan om de Manege om te bouwen tot een Muziekgehoorzaal. Helaas is het, om verschillende redenen, bij deze plannen gebleven.

Waar deze Overdekte Manege voor gespaard bleef was niet weggelegd voor de Paardenstallen aan de Parade. Zij werden in 1934 gesloopt.

Dankzij de archieven van de Dienst der Genie is het ons toch gelukt de historie van de: " Ruyterstallen " te achterhalen en zijn we in de gelegenheid ze uitgebreid te beschrijven.

DE STALLEN DER RUYTEREN OP HET GROOT BEGIJNHOF.

Wanneer 's-Hertogenbosch in het jaar 1629 - na het tekenen van de capitulatie voorwaarden - door het leger van Prins Frederik Hendrik wordt ingenomen, zal dit verstrekkende gevolgen hebben zowel voor de Stad als voor een groot deel van haar bevolking.

De voorwaarden, verbonden aan deze overgave, behelsden o.m.:

De Katholieke Godsdienst werd verboden.

De mannelijke religieuzen moesten de Stad verlaten.

De vrouwelijke religieuzen mochten blijven, maar nieuwe intredingen in de kloosters werden verboden

Kerken en Kloosters, alsmede gebouwen en gronden welke hun eigendom waren, werden gekonfiskeerd.

Eèn der Communiteiten welke daarmede te maken kreeg, waren de bewoners van het Groot Begijnhof, hetwelk gelegen was in de nabijheid van de Sint Janskerk.

Deze Gemeenschap bestond uit ongehuwde, vrome vrouwen, welke in volledige afzondering leefden binnen een ommuurde woonhof. Midden op deze Hof stond een Kapel, daaromheen waren de woonverblijven van de Begijnen gesitueerd.

Door de sluiting van deze Kapel in 1629, waren = aldus de geschiedschrijver van Heurn =

De Nonnen genoodzaakt haaren Godsdienst in een der kamers van de zelve te verrigten.

Op het moment, dat alle huidige bewoonsters overleden waren, zou het Begijnhof gesloten worden en vervielen alle eigendommen aan de Staat.

Toch zou nog èènmaal = en wel in de periode 1672 – 1673 = deze Kapel gebruikt worden voor Godsdienstoefeningen ten behoeve van de Katholieke manschappen van het Regiment van de Overste van Schellaert, hetwelk hier in Garnizoen lag.

Vòòr de hier genoemde periode werd het gebouw benut ten behoeve van de Anglicaanse Gemeente en dan met name voor de Engelse militairen welke hier gelegerd waren.

Na het vertrek van de manschappen van Legeroverste van Schellaert werd deze Kapel ingericht tot gehoorzaal van de Illustre School.

Kort na het aantreden van het nieuwe bewind in onze stad = 1629 = vond er tussen het Stadsbestuur en de Raad van State al een zekere verdeling plaats aangaande de bezittingen van het Begijnhof. Het betrof hier voornamelijk de grond waarop deze Hof gevestigd was. In het jaar 1630 ontstond er een ernstig meningsverschil tussen de beide betrokken partijen over een juiste interpretatie van het Eigendomsrecht inzake genoemde gebouwen en gronden. Eèn der gevolgen hiervan was, dat er vanaf dat moment vrijwel geen onderhoud meer plaats vond aan de bebouwing van het Begijnhof, waardoor het geheel in verval raakte. Deze verwaarlozing was zo ernstig, dat de Kapel op deze Hof rond 1701 instortte. Omdat de meeste woningen ook in een slechte bouwkundige toestand verkeerden was sloop ervan onvermijdelijk. De laatste bouwsels van het eens zo fraaie Groot Begijnhof werden in 1749 gesloopt, alleen de Pastoorswoning ontkwam hieraan.

Ondanks alle inspanningen en intensief overleg tussen de beide partijen om tot een oplossing te komen van het geschil over dit Eigendomsrecht betreffende de goederen van het Groot Begijnhof, duurde het toch nog bijna honderd jaar alvorens men in 1721 een schikking hierover bereikte. De betreffende overeenkomst was gebaseerd op:

De Staat der Nederlanden zou eigenaar worden van de grond waarop de Ruitersallen staan.

De Stad 's-Hertogenbosch zou in het bezit komen van de overige gronden en gebouwen waaruit het Groot Begijnhof bestond.

De Stadsregering verplichtte zich om jaarlijks aan de Rijksoverheid te betalen: het $\frac{2}{3}$ deel van de inkomsten welke zij genoten had uit de gronden en gebouwen van het Groot Begijnhof gerekend over de laatste zestien jaar.

De Raad van State schonk van dit ontvangen bedrag jaarlijks een bepaalde som = zijnde 132 gulden = aan het: “*Bossche Geefhuis.*” In 1764 kocht het “*Bossche Geefhuis* haar recht op dit $\frac{2}{3}$ deel der opbrengst “ van de Staat der Nederlanden middels een akte af. De Stadsregering van 's-Hertogenbosch wou in deze kennelijk niet achterblijven en schonk in 1810 haar $\frac{1}{3}$ deel inzake deze opbrengst eveneens aan het: “*Bossche Geefhuis.*”

Bij ons onderzoek, waarbij zowel de Stadsarchieven als de Archieven van de Dienst der Fortificatiën werden geraadpleegd, komt naar voren, dat elk der hier genoemde Archieven zijn eigen stichtingsjaar aanhoudt inzake de bouw van de eerste Ruitersallen op het Groot Begijnhof.

Toch menen we, dat er voldoende redenen zijn om aan te nemen, dat er, overeenkomstig de beschrijving in het Register van de Dienst der Fortificatiën, vanaf het jaar 1649 een of meerdere loodsen = welke mogelijk behoorden tot de toenmalige Gemeente der Begijnen = werden aangepast om als paardenstallen dienst te doen. Ter ondersteuning van onze zienswijze verwijzen wij naar het replek van onze Stadsregering op de brief van de Prins van Oranje in 1674: dat er al geruime tijd bekwame stallen in onze stad aanwezig zijn voor de ruitelij.

Duidelijker zijn de gegevens uit het jaar 1689 welke eveneens beschreven zijn bij de Dienst der Fortificatiën en rapporteren, dat er in dat jaar door en voor rekening van de Raad van State stallen gebouwd zijn welke 312 paarden konden herbergen.

In 1741 wordt, en nu in de beide geraadpleegde archieven, melding gemaakt van de bouw van een tweetal stallen op 's-Lands gedeelte van het Begijnhof hetgeen geschiedt in opdracht van het College van de Raad van State ter vervanging van de hier aanwezige houten stallen. De nieuw gebouwde stallen zijn bestemd voor de paarden van de Veldartillerie.

Wanneer in 1749 alle bebouwing op deze Hof is gesloopt wordt er door de Stadsregering van 's-Hertogenbosch een bedrag van 8000 gulden uitgetrokken om het gewezen Groot Begijnhof in te richten tot Paradeplaats voor het Garnizoen. Ter uitvoering hiervan wordt er midden op dit plein een weg aangelegd om naar de stallen te rijden. Het betreffende gedeelte = omtrent 16 voeten breed (plm. 4,52 mtr.) = wordt belegd met straatklinkers.

Het terrein wordt zowel ten Oosten, als ten Zuiden, als ten Westen met palen afgezet.

In een latere periode worden er ten Zuiden en ten Westen van deze Paradeplaats: “*verscheidene rijen Linden geplant.*”

In het geraadpleegde Bestekboek van de Dienst der Genie inzake de Militaire Gebouwen in het Garnizoen van 's-Hertogenbosch wordt aangetekend, dat in de jaren 1750 en 1753 bepaalde voorzieningen aan de Paardenstallen werden getroffen waarbij houten delen vervangen zijn door metselwerk.

Er staat nog vermeld, dat in het jaar 1784 hier 318 paarden gestald waren.

Bij besluit van Zijne Koninklijke Hoogheid den Prins van Oranje van 26 juni 1814 no: 1 werden de twee stalblokken met aanhorende gebouwen bij Proces verbaal de dato 8 augustus 1815 door de Eerstaanwezend Ingenieur der Genie overgedragen aan de Burgemeester van 's-Hertogenbosch onder de uitdrukkelijke voorwaarde:

Deszelve in behoorlijke staat voor Stadsrekening te houden en te onderhouden voor het gebruik waartoe zij gebouwd zijn. Daartoe wordt de Directie van Dienst der Genie door de Rijks Overheid verplicht hierop toe te zien, zodat aan het gestelde in deze behoorlijk wordt voldaan.

In de bouwkundige rapporten over deze stallen wordt vermeld, dat de algemene toestand waarin zij verkeerden in het jaar 1827 zo slecht was, dat men, om erger te voorkomen, genoodzaakt was ze geheel te schoren. De stallen waren op dat moment in gebruik voor 227 paarden.

In 1830 nam het College van Burgemeester en Wethouders van onze Stad het besluit om de meest bouwvallige stal: “ de Oostelijke “ geheel te vernieuwen. Om tijdens de bouw toch voldoende stalruimte voor de militaire paarden in ons Garnizoen beschikbaar te houden, werden er op kosten van de Gemeente 's-Hertogenbosch tijdelijk twee houten loodsen geplaatst op de Paradeplaats welke bestemd waren voor de 160 paarden behorende tot de trainafdeling van de Artillerie.

Toen de werkzaamheden aan de oostelijke stal afgerond waren, werden er voorbereidingen getroffen om ook de “ Westelijke “ stal te herstellen. De uitvoering van deze werkzaamheden moest echter noodgedwongen uitgesteld worden in verband met de onlusten in België.

In overleg met de Eerstaanwezend Ingenieur der Genie werden er toen een aantal bouwkundige noodvoorzieningen getroffen om deze westelijke stal in gereedheid te brengen voor de stalling van runderen ten behoeve van de proviandering der troepen in de Vesting 's-Hertogenbosch.

In 1835 was de algemene toestand weer zover genormaliseerd, dat de werkzaamheden aan de tweede stal een aanvang konden nemen.

Het hiervoor besteedbare bedrag, volgens de toen opgestelde begroting, bleek echter = door de stijging der bouwstoffen prijzen = onvoldoende om het werk uit te voeren. Men was nu genoodzaakt om de nog bruikbare materialen, afkomstig van de inmiddels gesloopte noodstallen op de Parade, aan de nieuwbouw van deze westelijke stal te verwerken.

Op 21 december 1860 werden de beide stalblokken op de Parade middels een overeenkomst tussen de Staat der Nederlanden en de Gemeente 's-Hertogenbosch door deze laatste kosteloos aan het Rijk der Nederlanden afgestaan, onder het uitdrukkelijke beding: *dat deze stallen niet anders, dan tot het stallen van Militaire paarden bestemd of gebezigd zullen worden.*

Door het College van onze Stad werden nog nadere voorwaarden aan deze overeenkomst toegevoegd. Eèn van deze bepalingen = nummer zeven = vonden we door zijn omschrijving interessant genoeg om hier te vermelden.

Dat over het terrein gelegen ten Oosten en ten Westen van de Ruitersstallen steeds de vrije en ongehinderde passage zal worden verleend zo van en naar de tuin van het Stedelijk Gymnasium (nu Parade 17 – 18) alsmede van en naar de Sociëteit Casino als anderszins.

In 1903 werd het westelijke stalblok door brandstichting ernstig beschadigd.

Nadat hij in 1909, op grond van artikel Vijf van de genoemde Akte van 21 december 1860 was herbouwd, werd hij weer ingericht voor zijn oorspronkelijke bestemming.

Door het verminderde aantal paarden in het Nederlandse Leger werden de paardenstallen in 1933 overbodig. Ze werden, volgens de bepaling in genoemde overeenkomst, terug gegeven aan het Gemeentebestuur van 's-Hertogenbosch.

Deze gaf in 1934 opdracht tot de sloop van deze stallen voor de nieuwbouw van de Casinoschouwburg.

11. FOTO: OVERDEKTE RIJBAAN AAN DE KRUISBROEDERS Hekel.

Rechts op deze foto, gemaakt in plm. 1915, staat het gebouw van de voorm. Rijbaan.

12. BRONNEN EN LITERATUUR

Bronnen:

Rijksarchief in Noord Brabant.

Archief van de Dienst der Genie in de Provincie Noord Brabant, 1735-1986

Nummer toegang: 109

Inventarisnummer 378: Beschrijvingen en tekeningen van militaire gebouwen in 's-Hertogenbosch onder beheer van de Eerstaanwezend Ingenieur te 's-Hertogenbosch, 1879-1901

Inventarisnummer 379: Idem, 1921

Inventarisnummer 308: Bestekken, 1822, 1843 en 1875-1915. (Eerstaanwezend Ingenieurs en Opzichters in 's-Hertogenbosch)

Inventarisnummer 309: Idem, 1916-1922

Inventarisnummer 1784: Genieregister vestingwerken 's-Hertogenbosch, met tekeningen, 1883-1897

Literatuur:

C.J. Gudde. Vier eeuwen geschiedenis van het Garnizoen 's-Hertogenbosch. 1550 = 1950.

J.H. van Heurn. Historie der Stadt en Meyerye van 's-Hertogenbosch. 1482 = 1766.

J.C.A. Hezemans. 's-Hertogenbosch van 1629 = 1798.

Paul Kriele. Van Manege tot Muziekzaal.

R.A. van Zuijlen. Inventaris der Archieven van de Stad 's-Hertogenbosch. 1399 = 1800.

Henk Bruggeman. De Vesting 's-Hertogenbosch. (1992)

De Barakken in de Mortel. (1993)

200 Jaar Woninginrichting in 's-Hertogenbosch. (2000)

Foto's: Stadsarchief van 's-Hertogenbosch.

Collectie HINGMAN: Stadsarchief van 's-Hertogenbosch.

**13. FOTO VAN EEN SITUATIE SCHETS BETREFFENDE DE RIJLOODS
AAN DE KRUIBROEDERS HEKEL IN HET JAAR 1884.**

**DE CAVALERIST JAN DE WOLFF MELDT ZICH BIJ ZIJN COMMANDANT
VOOR DE INSPECTIE. (Lichting 1921)**

**MUZIEKKORPS VAN HET 3^e REGIMENT HUZAREN MET
GALA UITMONSTERING. (Jaar 1938)**
